

CSIZMADIA ERVIN

Átalakulás és kritika

*Elitek, pártok és pártrendszer
a kilencvenes évek Magyarországn*

Fricz Tamás: A magyarországi pártrendszer. Cserépfalvi Kiadó, 1996.
Ripp Zoltán: Szabad Demokraták. Napvilág Kiadó, 1995.
Szalai Erzsébet: Az elitek átváltozása. Cserépfalvi Kiadó, 1996.
Wéber Attila: A FIDESZ-jelenség. Napvilág Kiadó, 1996.

Az alábbiakban négy nemrégiben megjelent, módszertanilag és műfajilag egymástól meglehetősen távol álló kiadványról lesz szó. Fricz Tamás könyve – a szerző meghatározását követve – szisztematizáló politológiai elemzés; Ripp Zoltán munkája párttörténet; Wéber Attila mozgalom- és generációtörténetet írt; míg Szalai Erzsébet tanulmánykötete leginkább oknyomozó motivációutatásnak vagy társadalom- és elitpszichológiai látásmódnak tekinthető. Mi rokonítja mégis őket? Az, hogy e munkák szerzői választott témájukban úttörőnek mondható tevékenységet folytattak: Fricz először tett kísérletet a magyar pártosodás, a pártok és a pártrendszer kialakulási folyamatának átfogó bemutatására; Ripp és Wéber elsőként vágott bele egy párt (az SZDSZ és a FIDESZ), valamint a mögöttük álló szubkultúra történetének összefoglalásába; Szalai Erzsébet pedig az első olyan magyar szociológusnak tekinthető, aki az elitmagatartás változásának lélektani összefüggéseit veszi számba. Teszik mind a négyen a rendszerváltás, az átmenet vagy újabban divatos kifejezéssel: az átalakulás matériáját alapul véve, alapvetően sikeresen. Ebben a recenzióban azonban nem csupán egyetértésemről, rokonszenvemről kívánom biztosítani a szerzőket, hanem néhány fenntartásomat, agályomat is szeretném megfogalmazni.

Először a könyvek metodológiai háttéréről, illetve az itt fellelhető bizonytalanságokról lesz szó; utána a szerzőknek az átalakulás előtörténetére vonatkozó nézeteit veszem számba. A harmadik rész témája a pártosodás, illetve a pártrendszer kialakulási folyamata és tipizálása, végül a negyediké az elitmagatartás átalakulása.

METODOLÓGIA ÉS MINTA

Mielőtt bármifajta tartalmi értékelésbe bocsátkoznánk, először azt érdemes megvizsgálni, hogy szerzőink miként bánnak a tudományos metodológia adta lehetőségekkel, azaz műveik módszertani értelemben mennyire megalapozottak.

Ennek a kérdésnek a vizsgálatakor rögvest azt állapíthatjuk meg, hogy – a négy könyv választott műfajából is következően – nem egyforma metodológiai minta állt a szerzők rendelkezésére. A politikatudomány merítési bázisa viszonylag nagy, többé-kevésbé pontosan meghatározható azoknak a nyugati szerzőknek, iskoláknak, irányzatoknak a köre, akik és amelyek módszertani és tartalmi támpontokat nyújthatnak a politikatudós, illetve a pártok elemzője számára. Némileg másként áll a helyzet a párt- vagy generációtörténettel: itt a kutatók olyan területeken mozognak, amelyek – hogy úgy mondjam – ingoványosak. Tudjuk azt, hogy például a hágyományos (leíró típusú) politikatörténetnek milyen hatalmas (még történészek körében is) az ellentábor, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a „pusztán csak rekonstruáló típusú történészek joggal érvelhetnek azzal, hogy minden ítéletalkotás elemi előfeltétele a jelenségek, történések minél pontosabb számbavétele. Ám e hágyományos történetírói attitűd általában kevéssé tud kapcsolódni előd-iskolákhoz, legnagyobb problémája talán éppen az, hogy történetét egyediként, általánosítható tanulságok nélkül meséli el. De a pszichológiai hajlamú szociológiának is viszonylag nehéz dolga van, ha egy metodológiai tradícióban igyekszik elhelyezni magát. Az ilyen típusú tradíciók Magyarországon kevéssé ismertek és keresettek.

A fenti könyvek szerzői is küszködnek a tradícióválasztással, illetve viszonylag könnyen túlértékelik magukat ezen a problémán. A legnagyobb metodológiai apparátust Fricz Tamás vonultatja fel, aki könyvében végig törekszik arra, hogy elhelyezze munkáját a politikatudomány elmúlt fél évszázados hágyományában. Világosan megjelöli azokat a szerzőket (Almond, Lipset és Rokkan, Lijphart, Kircheymer és mások), akiknek munkáiból a legtöbbet tanult és akiknek elméleteit alkalmazni kívánja. Ezt a törekvést nagyra értékelem, mégis némileg bizonytalannak, vagy inkább *igazolatlannak* találom. Hogy pontosan mire gondolok, azt a Lipset–Rokkan tézis példáján szeretném megvilágítani. Fricz a magyar pártrendszer kialakulástörténetét elemezve – teljesen joggal – hívja segítségül az amerikai-norvég szerzőpárost, amikor így ír: „Érdemes ... megnézni, hogy egy, a XX. század végén demokratizálódó ország mintái és folyamatai mennyire

felelnek meg a század eleji nyugat-európai országokra méretezett Lipset-Rokkan-modellnek, azaz az általuk felvázolt legfőbb törésvonalak hogyan és mennyiben határozták-határozzák meg a magyarországi pártosodás folyamatát.” (27. o.)

Nem az okoz itt gondot, hogy az elemző Lipset és Rokkan elméletét választja metodológiai és tartalmi premisszájául, hanem az, hogy nem tartja szükségesnek megindokolni választását. Indokolásnak nem elegendő, hogy a politikatudomány egyik alaptézisééről van szó. A kérdés az – amit szerintem ideje lenne föltennünk –, hogy miért ez vált alaptézissé, illetve hogy miként is állunk a Lipset-Rokkan tézissel szemben álló szerzőkkel és iskolákkal. A metodológiai „precizitás” megkívánta volna, hogy a szerző alaposabban igazolja mintaválasztását. (Miért kellene a magyar pártosodásnak „megfelelnie” Lipseték tézisének?) Különösen akkor, ha – mint Fricz is utal rá – a szerzőpáros törésvonalai közül kettő (az osztály és a város-vidék) nem játszott tényleges szerepet a magyarországi rendszerváltásban. A másik kettő ugyan lényegesnek bizonyult (nyelvi-kulturális, illetve vallási), mégis fölvetődik a kérdés: ha a négyből csak kettő, akkor vajon az egész elmélet alkalmazható-e egyáltalán? A félreértések elkerülése végett: a magam részéről POSSZIBILISNEK tartom Lipseték elméletét hazai viszonyokra is, de halaszthatatlannak tartanám elméletük ütközését más elméletekkel, másrészt jelezni szeretném az elmélet korlátait is.

Míg Fricznél a nem kellően megalapozott módszertani kiindulás, addig a többi szerzőnél a módszertani premisszák zárójelbe tétele okoz gondot. Mint utaltam rá, a hagyományos történetírás maga is válságban van; a történészek jelentős része érzi úgy, hogy az események rekonstruálása, „visszmondása” ma már nem elegendő (Lepényes 1995: 196–206). Ugyanakkor megnőtt a leíró történetírói iskolák aktivitása is, amelyek általában azt a kézenfekvő és közérthető érvet írják a zászlajukra, hogy a történelmet először *meg kell ismernünk* és csak utána van módunk az *értékelésre*.

De az újraaktiválódó hagyományos történetírói iskola reprezentánsai sem mondhatnak le arról, hogy önmagukat elhelyezzék *saját tradíciójukon* belül. Ripp Zoltán és Wéber Attila könyvének nincs ilyen törekvése, ami sajnálatos. Hiába írja Ripp, hogy munkája csak „történeti vázlat”, az olvasó (és a recenzens) egy történeti vázlat esetén is kíváncsi azokra a történetírói előképekre, kísérletekre, amelyekre (ha vannak ilyenek) a szerző támaszkodott. S vonatkozik ez Wéberre is: a nemzedékszociológiának igen tekintélyes az irodalma, és a szerzőnek legalább a jelzés szintjén segítenie kellett volna eldönteni, hogy a különféle nemzedéktipológiák mely ágához, irányzatához sorolja magát. Még akkor is, ha munkájában a FIDESZ elsősorban *politikai párt* mivoltában jelenik meg. Ugyanakkor éppen Wéber az, aki írásában visszatérően beszél nemzedéki-szubkulturális tényezőkről, ami nyilvánvalóan arra utal, hogy a FIDESZ-t *mint jelenséget* ő maga is e nemzedékiség talajáról próbálja megközelíteni. Munkájának adóssága, hogy nem beszél a nemzedéki probléma szakirodalmáról (ha tetszik Karl

Mannheimtől Inglehartig és a társadalmi mozgalmak hetvenes–nyolcvanas évekbeli irodalmáig), vizsgálatának tárgyát ezáltal nem ruhazza fel kellő metodológiai kiindulópontokkal.

A szerzők közül Szalai Erzsébet foglalkozik leginkább vagy szinte kizárólag az elitek *magatartási* problémáival, az elitmagatartás állandó és változó elemeivel. Az általa meghonosított pszichológiai érzékenységgű szociológia, a magatartások kutatása rengeteg megfigyeléssel, tudományos nívóval gazdagította tudásunkat az elmúlt években, a metodológiai hátrországot azonban itt sem érzem kielégítőnek. Leginkább az *elit* és a politikai *magatartás* kategóriáit lehetett volna pontosabban meghatározni, illetve megjelölni azokat a szociológiai–politikai pszichológiai tradíciókat, amelyekhez a szerző kapcsolódni kíván. Időnként ugyan történik ilyesféle identifikációs kísérlet (pl. Habermas kapcsán), de ez túlságosan szituatív, az egész kötetre nézve nincs elegendő konstituáló ereje.

Az persze, hogy szerzőink viszonylag szellősen bánnak a metodológiai alapokkal, több okkal magyarázható. Az egyik magának a vizsgált témának (elitnek, pártoknak, pártrendszernek) az újonnan előálló, történelmileg *egyedi* jellege. Állampárti ditatúrából most mentünk át először demokráciába, és ez, azt gondolom, alaposan behatárolja a korábbiakban, más körülmények között főlhalmozott tudásanyag relevanciáját. Másodsor, a metodológiai bizonytalanság tükré is a – jobb szó híján – *posztkuhniánus* korszaknak, amelyben lényegében nincsenek *paradigmák*, csak saját magukat konstituáló *narratívák* vannak. Paradigmák híján vagy relativizálódásuk idején pedig nem is jelent különösebb tudományos presztízt egy látszatszatlakozás. Végül harmadszor a vizsgált munkák (talán a legkevésbé Ficz Tamás munkája) *politikai* állásfoglalások is, a szélesebb értelemben vett politikai közvéleményt is befolyásolni kívánják, s ehhez a legadekvátabb eszközöket kellett megtalálniuk.

Mindezen „mentő” körülmények ellenére is úgy gondolom, a fenti munkák szerzőinek nagyobb gondot kellett volna fordítaniuk szakmai-tudományos hovatartozásuk meghatározására. Mondandójuk ettől semmiképpen nem szenvedett volna kárt, igaz, a recenzens helyzetét némileg megnehezítették volna.

AZ ÁTALAKULÁS ELŐTÖRTÉNETE

Bár a kötetek elsősorban az 1990 utáni időszakra koncentrálnak, valamennyi szerző foglalkozik az átalakulás előtörténetével. Ebben a vonatkozásban Szalai Erzsébet kötete nyújtja a legmaradandóbbat.

Szalai korábbi munkáiban is rendkívül invenciózus és termékeny kísérleteket tett arra, hogy az államszocializmus *hatalmi* és *hatalmon kívüli* struktúráját leírja. Vizsgálódásainak nívuma annak a dinamikus együttmozgásnak a megrajzolása, amely egyfelől a hatalmat, másfelől a hatalmon kívüli csoportokat jellemezte. Szalai szerint a Kádár-rendszernek roppant differenciált hatalmi struktúrája volt,

amelyben különböző hatalmon belüli csoportok váltakozó hevesességű küzdelme zajlott, hol az egyik, hol a másik csoport átmeneti győzelmével. A Kádár-rendszer addig keltette viszonylag konszolidált, prosperáló puha diktatúra képét, amíg a politikát lényegében a hatalmon belüli látens váltógazdálkodás jellemezte. Amint új szereplők jelentek meg, a politika fogalma kiszélesült, többek között színre lépett az új reformer értelmiség és a demokratikus ellenzék. E két csoport (kiegészülve az új technokráciával, a hatalmon belüli gazdasági reformerekkel) alkotta azt az elitbázist, amely döntő volt a Kádár-rendszer bomlásában. Miért és hogyan találtak ezek a csoportok egymásra? Először is azért, mert a „társadalomban” gondolkodó, aktívan föllépő demokratikus ellenzéknek roppant szűkösek voltak a tényleges társadalmi kapcsolatai, és így szinte törvényszerűen vezetett az útja a technokráciához, amely szintén nem konkrét társadalomban, hanem gazdasági racionalitásban gondolkodott. A technokratáknak viszont azért volt szükségük az ellenzékre, mert ideológusokat látott bennük. A két csoport (kiegészülve az új reformer értelmiséggel, azokkal, akik kutatóintézetekben és más intézményekben dolgoztak) leginkább baloldali elkötelezettsége és megváltásvágya, küldetésstudata miatt talált egymásra. Szalai Erzsébet tézise az, hogy már a nyolcvanas évek második felében készen állt az elitnek az a szövetsége, amely 1990 után átmenetileg fölbomlott ugyan, de azután 1994-ben újrakötöttetett.

Hasonló gondolatokkal találkoztunk Fricz Tamásnál is, aki azonban – bár hangsúlyozottan nem történeti munkát írt – kitér a képet, és a magyar történelem trendjeiről beszél, amelyekben – függetlenül az adott politikai-hatalmi konstellációtól – megváltó típusú értelmiségi attitűdök alakulnak ki, szemben az alávetett, a megváltó akaratokat elszennvedő társadalmi passzivitással. A két okfejtés rokonítható, hiszen mindkét szerző az aktív elit-passzív társadalom dichotómiában írja le a Kádár-rendszert, az átalakulás előtörténetét és magát az átalakulást is. Csakhogy túlságosan is evidensnek veszik a fenti dichotómiát és kevésbé foglalkoznak azzal, hogy a nyolcvanas évek második felében kínálkozott-e másfajta lehetőség, mint a (látzólag) aktív elit és a (látszólag) passzív társadalom kettőssége. Alaposabb érvelés híján el kell fogadnunk, hogy a szerzők az átalakulás normatív hiányosságaként aposztrofálják a társadalom „visszaszorulását” és az elit „elszabadulását”. A recenzens szerint nem ártott volna tisztázni, hogy voltaképpen mi is a társadalom státusa a demokratikus átmenetre készülve (Reddaway 1993), illetve hogyan határozhatjuk meg a demokráciát (Belohradsky 1994: 263). A kelet-közép-európai rendszerváltások általában mutatják – és ez különösen a magyar variánsra igaz –, hogy a társadalmi aktivitás voltaképpen átmeneti volt és csak a politikai aktivitás előkészítése szempontjából volt jelentősége. Nem az elit „bűne” a társadalmi aktivitás abszorpciója, hanem maga az átalakulás, illetve az azt megelőző éra teremtette újra a Fricz által is említett történeti trendet. Az a tény, amelyet Gombár Csaba évekkal korábban említett (Gombár 1984: 118), hogy

tudniillik a magyar társadalomnak talán nincs is struktúrája, a nyolcvanas években oda vezetett, hogy semmilyen politikai kezdeményezésnek nem lehetett széles politikai bázisa, mondhatni a megszerveződő elit volt az egyetlen, viszonylag struktúrált működésre képes kör. Az előtörténet előtörténetéből (a magyar történelmi fejlődésből) érthetővé válik, hogy a társadalomnak miért kellett ismét „átengednie” a vezető szerepet a megváltó ideológiákat valló ellenelíteteknek.

Ami egy további problémát illet: Fricz Tamás igyekszik számbavenni a magyar többpártrendszer kialakulására ható tényezőket. Helyes az a kiindulópontja, hogy a különféle tényezőket nem azonos súlyúaknak és nem azonos tőről fakadónak érzi. Elemzésében a pártrendszerre ható tényezők exogén (külső) és endogén (belső) tényezőket különböztet meg. Exogén tényezőknél azokat érti, amelyek nem a pártok akarata által meghatározottak, míg az endogén tényezők éppen a pártok akaratától függenek. A megkülönböztetés azonban problematikus. Hogyan tározhatnak a pártosodás történetének fontosabb mozzanatai (19–27. o.) az exogén tényezők közé? Ez bizony nagyon is belső (endogén) tényező. Ezzel a klasszifikációs problémával együtt is úgy gondolom, hogy a felosztás (amelyben a politikatudomány számos klasszikus képviselője értelmeződik, adaptálódik) termékeny. Különösen arra hívnám föl a figyelmet, hogy szerző mint külső meghatározót külön is megemlíti (Lipset és Rokkan nyomán) a demokratikus állam és nemzet létrehozásának követelményét. Azt hiszem, itt nagyon eredeti és jól argumentált az okfejtés, ami az átalakulás előtörténete (és részben az átalakulás) kapcsán a nemzetépítés és a demokráciaépítés együttes kívánalmára vonatkozik.

Wéber Attila is vizsgálja választott pártja, a FIDESZ előtörténetét. A könyv lapjairól föltárul az a szocializációs iskola, amelyen a FIDESZ-nemzedék tagjai keresztülmentek a nyolcvanas évek első felétől kezdődően. Ez a szocializációs terep a szakkollégumok világa. A FIDESZ megalakulása előtt volt némi diszkrépancia a FIDESZ-nemzedék és az akkori demokratikus ellenzék elképzelései között. Ez a különbség legerőteljesebben a civil-társadalom megítélésében mutatkozott. Míg az ellenzék 1987–88-ban a civil társadalomtól a politikai társadalomhoz közelítve, a makropolitika megváltoztatása irányában tájékozódott, a FIDESZ-előd nemzedék ekkoriban éppen a civil társadalom reorganizálása programját tűzte ki céljául. Érdekes, hogy a rendszerváltás után fordul a kocka: a FIDESZ válik inkább az intézményes demokrácia hívévé, míg az SZDSZ inkább követ társadalomközeli stratégiát (pl. a taxisblokáid időszakában). 1994. után pedig egyre hatástalanebbul próbál a társadalomra apellálni és egyre inkább a gazdasági racionalitás szószólójaként lép föl, miközben a FIDESZ a civil társadalom, a család, a közösség, a nemzet szószólója lesz.

Míg Szalai Erzsébet – láttuk – azt írja le, hogy milyen *szemléletbeli* hasonlóságok teremtették meg az alapját a késő-Kádár-kori értelmiség laza szövetségének, Wéber arról beszél, hogy kezdettől fogva milyen *markáns szociológiai különbségek* voltak a FIDESZ és az SZDSZ tábor között. A szerző a generációs, szociokulturális, illet-

ve a karrierorientációs különbségeket említi. (23. o.) Helyesen állapítja meg, hogy ezek a különbségek a közös ellenfél, az MSZMP elleni küzdelem időszakában elhalványultak, talán nem is mutatkoztak meg igazán. Sajnos nem elemzi bővebben ezeket a különbségeket, márpedig ez írása sikerességének szempontjából kulcskérdés. Mit is jelent valójában a szakkollégiumi szocializáció? Mit jelentenek a szociokulturális különbségek? Vagy mit jelent a karrierminták különbsége?

E hiányosságok ellenére is Wéber tárgyyszerűbben ítéli meg a FIDESZ és az SZDSZ előtörténetében rejlő különbségeket, mint az SZDSZ-ről monográfiát író Ripp Zoltán. Mivel Ripp a Kádár-rendszer utolsó éveit nem minden szereplőre kiterjedően elemzi (amit persze nem kérhetünk számon rajta, hiszen ő nem az összes szereplő vizsgálatát tűzte ki céljául), az SZDSZ-FIDESZ-viszonyról sincsenek a kezdetekig visszanyúló értelmezései. Számára a FIDESZ az SZDSZ *ellenlábasa* abban a periódusban is, amikor mind a két párt ellenzékben van, méghozzá olyan ellenlábás, amelynek lépései sokszor *provokáció számba* mennek (148. o.), máskor *ámokfutása* révén hívja föl magára a figyelmet (166. o.). Rippnek abban tökéletesen igaza lenne, ha azt a politikaelméletileg védhető nézetet képviselné, hogy az *azonos oldalon* (történetesen ellenzékben) álló pártok között is lehetnek ropant markáns különbségek, sőt feszültségek. Ám a szerző ezeket a különbségeket nem természetes különbségekként tünteti fel, hanem rangsorolni próbálja: a FIDESZ törekvéseit védhetetlennek, az SZDSZ-ét – ebben az összefüggésben – védhetőnek tünteti föl.

Azért tettem az „ebben az összefüggésben” megszorítást, mert Ripp egyébként a megszokottnál kritikusabb az SZDSZ-szel szemben is. E kritika visszatérő eleme az SZDSZ elitista jellege (23. o.), amely – mint láttuk – a többi szerzőnél is gyakorta fölvetődő kritikai elem. De bírálja Ripp az SZDSZ taxisblokádk körüli stratégiáját, illetve a blokádk társadalmi jellegének SZDSZ-es félreértését is (71. o.).

Az SZDSZ, illetve elődszervezete, a demokratikus ellenzék legfőbb erényeként a szerző a *startégiaalkotó* és *-változtató* képességét jelöli meg, azt állítva, hogy az SZDSZ az a párt, amely képes folyamatosan a *változó helyzethez* igazítani stratégiáját. A könyv voltaképpen e stratégiaváltások foglalatja. Érzékletes és jó foglalat az SZDSZ politikájának hullámvonaláról a *radikalizmus* és a *mérsékelttség* között. Mindenesetre a könyv nem hagy kétséget afelől, hogy az SZDSZ startégiaalkotó tőkéje a Kádár-rendszerben halmozódott föl, azzal, hogy a nyolcvanas években a legkülönbözőbb programokat dolgozta ki a *rendezett átmenet* maximájának szem előtt tartásával. Versenyképessége tehát *tartós* Kádár-rendszerbeli jelenlétével függ össze.

Szerzőink között nincs vita, hogy azok az elitek vannak előnyben, amelyek 1990-et megelőzően az első vagy a második nyilvánosságban politikai előiskolán mentek keresztül, amelyeknek *informális* befolyása jóval nagyobb volt számarányuknál. Azok az irányzatok, amelyek sem formális, sem informális pozíciókat nem töltöttek be, átmeneti előtérbe kerülés után 1994-ben visszaszorultak.

PÁRTOSODÁS ÉS PÁRTRENDSZER

A fentiekből következően a pártosodásnak és a pártrendszer kialakulásának vannak kizárólag az előző rendszerből levezethető összefüggései. Ilyen például a FIDESZ és az SZDSZ története, illetve a közöttük lévő viszony alakulása. Ripp Zoltán és Wéber Attila könyveivel szemben nem is támaszthatunk más követelményt (mint láttuk, politikatörténeti-metodológiai tradíciókban nem kívánják elhelyezni magukat), mint az, hogy minél hitelesebben írják le választott pártjuk működését.

Az egy-egy pártról szóló monográfiáknak azonban roppant nagyok a veszélyei, hiszen a szerző akármennyire is igyekszik tárgyilagosnak maradni *választott pártja* elbírálásában (s szerzőink ilyen szempontú tárgyilagosságában egy pillanatig sincs kétségem), nehézséget okozhat számára a *rivális* pártokat illető tárgyilagosság, vagy éppen séggel az adott párton belüli irányzatok egyenrangúságának elismerése. Említettem már, hogy Ripp Zoltán esetében a FIDESZ csak mint torzkép jelenik meg, amiből világosan következtetni lehet a szerző FIDESZ-t illető vélekedéseire. Nézetem szerint azonban a monográfus az általa nem kedvelt párt ténykedését sem írhatja le olyan kategóriákban, mint provokáció, ámokfutás és így tovább. Politikusok minősíthetik (és minősítik is) egymást a legvégletesebb kifejezésekkel, de az elemzőnek mindig a *politikai összefolyamat természetét* kell szem előtt tartania vagy ha tetszik: a *konfliktus és a konszenzus* elemeinek együttes jelenlétét. Nem létezik olyan politika, amelyik egyfelől megalapozott *stratégiára*, másfelől tudatos *provokációra* épül. Ez a mesék világa. Értékelő elemzésben nincs helye.

Amennyire nincs szerencséje Rippnek a FIDESZ–SZDSZ viszony leírásában, olyan szerencsés kézzel nyúlt az SZDSZ-en *belüli* konfliktusok problematikájához. A Tölgyessy kontra Pető konfliktus viszonylag bő tárgyalásban részesül, és többé-kevésbé érthetővé válik a leírta alapján. Bár még mindig azt gondolom, hogy talán Tölgyessy Péter emlékirataiból fogjuk megtudni a legtöbbet a konfliktusok igazi forrásairól.

Ugyancsak Ripp érdeméért kell megemlíteni, hogy az SZDSZ stratégiaváltásai sorában külön is foglalkozik a társadalmi orientáció újrafölvételével a Charta kialakulása kapcsán. Utaltam már rá, hogy Ripp az SZDSZ-t gyakori stratégiaváltoztató pártnak ábrázolja, s ezek a változtatások mindig kötődnek a társadalmi hangulat- és állapotváltozásaihoz. 1989 őszén volt a pártnak egy antikommunista fordulata, 1990 tavaszán, az elvesztett választások után egy „paktumos” fordulata 1990 végétől, 1991 elejétől egy ismételt radikalizálódása (nem kis részben a FIDESZ határpárti megegyezésre vonatkozó javaslatával egyidőben). A radikális kormánybuktató stratégia azonban az MDF-vezette kormány konszolidációja kapcsán 1991-ben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az újabb fordulat ennek a kudarcnak a fölismeréséből, továbbá az SZDSZ-elit *szorult helyzetéből* adódik. Ez az a korszak, amikor Tölgyessy Péter a párt elnöke,

és a régi demokratikus ellenzéki kör a párton belül ellenzékben van. Ebben a szituációban következik az SZDSZ újabb stratégia váltása: *a társadalomra figyelő gondolkodás rehabilitása*. Ez a stratégiai fordulat már a Charta nyilatkozat kibocsátása előtt megérlelődik az SZDSZ meghatározó, ekkor informális pozícióban lévő elitjében. Ennek a váltásnak a foglalatja a *Szabad Demokraták jövője* című 1992-es kiadvány, amely a Kossuth Klubban megrendezett vita előadásait tartalmazza. Ez a társadalmat a középpontba helyező váltás lett az MSZP-SZDSZ-együttműködés alapja.

A folyamatot Ripp jól követhetően, pontosan írja le, és ugyanezt kell mondanom Weber Attiláról is, aki szintén keresi a választ a két liberális párt egymástól való eltávolodására, illetve az MSZP-SZDSZ közeledésére. Weber szerint is a társadalomhoz való viszony *különbözősége* volt az egyik fő probléma. A FIDESZ 1991-1992-es fölfutásának egyik magyarázata a *tiltakozó szavazók* megnyerése volt. Azoké a szavazóké, akik kiábrándultak az MDF és az SZDSZ által generált ideológiai vitákból. A FIDESZ pragmatizmusa a kiábrándultak rokonszenvének bezsebelésében állott, és a Charta ezt a szituációt változtatta meg. Az SZDSZ és az MSZP ugyanis nem *ideológiai* alternatívát kívánt állítani a kormánykoalícióval szemben, hanem *társadalmi*, azaz a pragmatikus FIDESZ imázsát támadta meg. És a Tölgyessy vezette hivatalos SZDSZ-t is, amely politikai-ideológiai alapon próbált alternatívát állítani az MDF-Magyarországgal szemben.

Weber nagyon helyesen mutat rá arra is, hogy erről szólt az Orbán Viktor és Fodor Gábor között kirobbant – majd Fodor kiválásával végződő – konfliktus is (57. o.). De éppen ott bizonytalanodik el, ahol e különbségeket értelmezni-elemezni kellene. Nem derül ki, hogy mennyiben volt más a Fodor-fémjelezte társadalmpolitikai stratégia, mint az Orbán képviselte elgondolás. És sajnos csak megemlíti, hogy a média sem segítette a konfliktusok tisztázását.

A két párttörténetről összegezve azt mondhatjuk, hogy csak részben oldják meg a *választott pártjukon belüli* konfliktusok értelmezését, és nem tudnak mélyreható következtetésekre jutni az ellentétek elemzéséből. Fricz Tamás munkája viszont éppen azt a feladatot tűzi maga elé, hogy – sok egyéb mellett – a pártok *belső* konfliktusairól is beszéljen. Fricz számára természetes, hogy egy párton belül konfliktusok vannak, mégpedig két vonatkozásban is. Először is, természetesek a konfliktusok a párt különböző politikai elitjei között; másodszor pedig eltérések vannak a pártvezetés és a tagság között. Mindkét viszonylatról elég részletes képet nyerhetünk a nyugati politikatudományból, amelynek számos képviselőjét, illetve az általuk képviselt nézeteket (Robert Michelstől Samuel Eldersweldig) Fricz is elemzi. Megállapítja, hogy egy párton belül különböző elitcsoportok különböző politikai alternatívákat képviselhetnek (141. o.), de az elitcsoportok belső demokratizmusa nem azonos a tagság egészére kiterjedő demokratizmussal (172. o.). A magyar pártosodás jellegzetessége, hogy – csakúgy mint az egyes pártok esetében – a platformosodás

is fölülről jött létre (176. o.), voltaképpen tehát elitpártosodásról beszélhetünk (194. o.).

Fricz azonban szerencsére az elitpártosodás fogalmát nem pejoratív értelemben használja, majd hozzáteszi: a pártelitek által kínált ideológiai lehetőségek többnyire nincsenek összhangban a tagság elvárásaival (176. o.). Fricznek az elitdemokráciáról szóló ténymegállapításával (mert annak és nem értékítéletnek szánja) egyetérthetünk. Vitatható azonban, amit a tagság feltételezett elvárásairól mond. Különösen az a tétel tűnik problematikusnak, amely a pártokat *konfliktus-*, az állampolgárokat *konszenzusorientálnak* tekinti. Ezzel szemben úgy látom, közelebb áll a valósághoz az a megállapítás, hogy a pártok éppen annyira konfliktus-, mint amennyire konszenzusorientáltak, és mindkét motívum jelen van az állampolgárok szintjén is. Egyébként ezt az állítást Fricz nem tudja megvédeni, ha a politikai kultúráról írottakkal vetjük össze. Ha ugyanis elfogadjuk azt, hogy a magyar politikai rendszernek (Almond és Lijphart nyomán) *fragmentált* a politikai kultúrája, akkor ez a fragmentáltság tartósan nem maradhat fenn pusztán a mindenkori politikai elit szándékának megfelelően. Ha a társadalom homogén politikai kultúrával rendelkezne (mint Fricz állítja), igaz lenne az állítás. Csakhogy éppen arról van szó, hogy a fragmentáció nem pusztán a politikai elitre, hanem a társadalomra is kiterjed. Olyannyira, hogy egyes elemzők már nem is fragmentációról, hanem *szegmentációról* beszélnek (Enyedi 1993:41). Úgy érzem tehát, hogy nem kellően alátámasztott a könyvben előadott duális szemlélet (konfliktus versus konszenzusorientáltság; fragmentált elitkultúra versus homogén állampolgári politikai kultúra). Nem tűnik megfelelő magyarázatnak (Fricz is megpróbálkozik vele), hogy az állampolgárok a gazdasági kérdések felé szeretnék terelni a pártokat az ideológiai vitáktól, azaz a konfliktusoktól a konszenzus felé. Ilyen állampolgári mótvivációk alapján még sohasem sikerült a pártrendszer „racionalizálása”, pedig e században többször is megpróbálkoztak vele. Mindkétszer (a századelőn, illetve 1945 után) fölmerült a *gazdaságpolitikai* pártok jelszava a *közjogi-ideológiai* pártokkal szemben. És mindkétszer csúfosan leszerepeltek ezek a párok, mint ahogy Palotás János pragmatikus, gazdasági célokra kitéző néhai Köztársaság Pártja is. Nem tennék tehát egyenlőségjelet a diffúz választói akarat és a gazdaságpolitikai pártok realitása közé. Lehet, hogy az állampolgár fejében egy idealizált, gazdasági csodát teremtő párt él, de amikor a szavazásra kerül a sor, nagy valószínűséggel a már létező kínálatból választ, nem kis részben politikai kultúrájának, családi hátterének, neveltetésének, szubkultúrájának, azaz csupa *nem gazdasági* faktornak megfelelően.

Ami pedig a pártrendszer egészét illeti, sajnálom, hogy Fricz megállt félúton. Helytállóan állapítja meg, hogy a pártok és az egész pártrendszer (Nyugat-Európában) alapvető változáson ment keresztül az elmúlt évtizedekben. Valóban: a pártok ma már *nem a társadalom*, hanem az *állam* részei. Ám nem tesz kísérletet arra, hogy ezt a változásfolyamatot behatóbban elemezze. Az a korábban már jelzett kívá-

nalom, hogy tudniillik a pártok a társadalmat érdeklő problémákkal foglalkozzanak, olyan igény, amelynek indokoltsága éppen a *megváltozott pártfunkciók* miatt szorulna újraértelmezésre. Ha a pártrendszer a társadalom része lenne (mint volt a tömegpártok időszakában), akkor a vele szemben megfogalmazott kívánság nemcsak jogos, de teljesíthető is, hiszen egybevág a „társadalmi” alapokon nyugvó pártok identitásával. De mi történik akkor, ha a pártok elszakadnak a társadalmi talajtól és a társadalom csak mint *hivatkozási alap*, mint szavazatszerzési terep jelenik meg számukra? Ilyen helyzetben az „állami” párt(rendszer), ha akarná, sem tudná képviselni a társadalom által megfogalmazott kívánalmakat, mert ez a pártrendszer organikusan már nem társadalmi alapokon nyugszik (Katz-Mair 1995:23–24). Voltaképpen a posztmodern problémájánál vagyunk, amit a pártrendszerre vonatkoztatva úgy fogalmazhatunk meg, hogy beléptünk a professzionális-állami pártok korába, ugyanakkor a társadalom jelentős része ezt a változást „nem vette tudomásul”, és hagyományos érdekképviseleti, jólétnövelő, biztonságadó és egyéb funkciók teljesítését várja a pártrendszertől. Amire az – természetesen – nem képes.

A szerző tehát jól látja a változást, csak éppen annak mechanizmusát, az új funkciók mindennapi működését, a pártrendszer és a választók kapcsolatrendszerének *áttételeit* nem tudja érzékeltetni. Rögön hozzátésem: másik három szerzőnk is túlságosan ragaszkodik a pártok és állampolgárok viszonyának – ha tetszik – hagyományos megközelítéséhez, amelynek lényege a pártok és a pártrendszer *ideológiai-kulturális* mozgásformákban történő bemutatása. Az 1990 után kialakuló magyar pártrendszer azonban nem csupán a gyűjtőpárti modellt igyekszik adaptálni a nyugat-európai legújabb pártfejlődésből, hanem magában hordozza a nyugati pártok *legújabb* (a hetvenes, de leginkább a nyolcvanas években kezdődő) fejlődési tendenciáit, a pártrendszer befagyásával *párhuzamosan* a pártrendszer kiürülését, társadalmiatlanodását is. Ennek a folyamatnak – többek között – az a jellegzetessége, hogy egy párt *egyszerre* kulturális, politikai, szakmai és lobbyképződmény, ezek a funkciók egy párton belül is konfliktusban állnak egymással és rendkívül kevésbé átláthatók. A társadalom mint képviselendő fikció legfeljebb *hozzárendelődik* egy-egy párton belüli elitszoport alkalmi akcióihoz, de nincs a pártnak olyan elitszoportja, amelyhez a társadalom egésze folyamatosan hozzárendelhető lenne.

Elemzett könyveink még nem tudósítanak erről a megváltozott világról, ami természetesen annak is köszönhető, hogy roppant nehéz erről az „újról” empirikus adatokat szerezni. Azt gondolom azonban, hogy hovatovább az egyik legfontosabb politikatudományi feladat (legalábbis a pártkutatók számára), hogy a pártrendszer eme újabb jelenségeiről minél többet megtudjanak.

POLITIKAI ELITEK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Míg Fricz, Ripp és Wéber döntően a pártok, illetve a pártrendszer átalakulását vizsgálja, addig Szalai Erzsébetet az izgatja, hogy miként módosult a Kádár-rendszer meghatározó elitcsoportjainak helyzete és felfogása az átalakulást követően. Mint már korábban láttuk: a szerző meghatározónak a késő-kádári technokráciát, a demokratikus ellenzékét, valamint az új reformer értelmiséget tekinti, összefoglalóan az úgynevezett 68-as nemzedék tagjait. Úgy látja, hogy ezen elitek mozgása, egymáshoz való viszonya sokban meghatározza az 1990 utáni társadalmi, politikai folyamatok jellegét is. Még akkor is, ha formálisan egy másik, a népi íróból verbuválódó elit került kormányzati pozícióba az 1990-es választásokat követően. Szalai pontosan érzékelteti, hogy az MDF és szövetségesei mögött távolról sem állott olyan évtizedes *kapcsolati háló*, mint az SZDSZ és az MSZP (pontosabban e két párt bizonyos körei) között.

S éppen ennek a kapcsolati hálónak a folyamatossága jelentette a két párt közötti „új szövetség” alapját 1994-ben. „A kapcsolati háló regenerálása nem volt nehéz – írja Szalai –, mert az informális kapcsolatok valójában soha nem szakadtak meg, és amikor »helyzet« keletkezett, az MSZP és az SZDSZ közeledésének képében jelentek meg. Ez az értékrendszerek közös elemei motiválta kölcsönös vonzalmon alapult, bár természetesen nem volt érdektelen. (31. o.) Majd néhány sorral alább így ír: „Az egymásratalálásban döntő szerepe volt továbbá a demokratikus ellenzék és utódai késő-kádári technokrácia iránti hagyományos vonzódásának – a késő-kádári technokrácia a gazdasági hatalomért folytatott viharos harcban erősebbé vált, mint valaha...” (Uo.)

Ezek az idézetek újabb színekkel gazdagítják a pártok belső tagoltságáról a szerzőink (főként Fricz Tamás) által írottakat. Arról van ugyanis szó, hogy a pártokat nem elegendő csupán saját, *belső* struktúrájuk (az egyes pártelitek egymáshoz való viszonya, illetve a pártvezetés és a tagság kapcsolata) alapján vizsgálni, a pártok döntéseinek alakulásában olykor meghatározó szerepet töltenek be a pártok *holdudvarába* tartozó értelmiségi körök, ha tetszik: a *pártközvélemények*. Szalai Erzsébet kutatásai alapján azt mondhatjuk, hogy ezek az elitek, értelmiségi körök, közvélemények képesek arra, hogy országos súlyú kérdésekben meghatározó módon hallassák a hangjukat.

De arról is szó van, hogy egy szövetségkötéshez korántsem szükséges a *teljes* pártközvélemény egyetértése. Az 1994-es MSZP-SZDSZ-koalíciókötés hátterében a két domináns csoport állt: a volt demokratikus ellenzék és a technokrácia. S ennek a két csoportnak a befolyása elegendő volt ahhoz, hogy a koalíció létrejöjjön. Amikor tehát Szalai „értékrendszerek közös elemei motiválta kölcsönös vonzalomról ír”, akkor hangsúlyozni kell, hogy ez a vonzalom csak *erre a két csoportra*, tehát a demokratikus ellenzékbeli kinövő szellemi körre és a technokráciára vonatkozik. Valóban ők rendelkeztek olyan

kapcsolati hálóval, amelyet regenerálni lehetett már a Chartától kezdődően, de méginkább 1994 után.

Ha pedig ez így van (s ebben osztom a szerző véleményét), akkor ennek komoly teoretikus és gyakorlati következményei vannak a koalíciós együttműködés egészére. Ami a teoretikus következményeket illeti: egy koalíció létrejötte mögött nem kötelezően áll *általános* értékrendbeli hasonlóság vagy kölcsönös vonzalom. Ha ilyen általános, azaz a pártelitek és pártközvélemények teljességére kiterjedő rokonszenv lett volna a koalíciókötés alapja, akkor bizonyosan nem jött volna létre a koalíció. Már csak azért sem, mert szociológiai vizsgálatok föltárták, hogy milyen nagymértékben eltér egymástól a két párt szimpatizánsainak értékrendszere (Fischer 1994). A koalíciókötés alapja az, hogy a párton belüli, illetve a párthoz kötődő értelmiség körében *domináns-e* a koalíciót pártolók pozíciója. Amennyiben igen, úgy létrejöhet, amennyiben nem, elmarad a koalíciókötés. 1994-ben mindkét pártban meghatározó volt azon körök befolyása, amelyek – nem kis részben a társadalom akaratára hivatkozva – a közös kormányzást proponálták.

De mi a mostani permanens koalíciós válsághelyzet oka? Szalai ezt a kérdést is felteszi, és azt a választ adja rá, hogy a kapcsolati háló említett regenerálódása voltaképpen csak *átmeneti* jelenség. A technokráciának a késő-kádári korszakban és a demokrácia első éveiben szüksége volt ideológusokra (s ezt a szerepet töltötte be a demokratikus ellenzék), mára viszont kiderült: a továbbiakban nincs szükség ideológusokra (38. o.; 129–130. o.). Ez egyfelől pozitív következményekkel is járhatna, hiszen közelebb kerülhetnének az olyannyira igényelt *szakmaiság* előtérbe kerüléséhez, illetve a hagyományos értelmiségi-megváltói szerepek visszaszorulásához. Csak hogy ez nincs így: a hagyományos értelmiségi szerep nemhogy felbomlott volna, de felbomlása *el sem kezdődött* (95. o.). Másfelől az ideológiai béklyóktól szabadulni igyekvő technokratikus racionalitás mindenféle kreativitást nélkülöz. A technokrata elit az 1978 óta megtanult válaszokat ismétli, ahelyett, hogy revidálná és az új követelményekhez igazítaná gondolkodását.

Milyenek ezek az új követelmények? Mindenekelőtt arról van szó, hogy a társadalom igényei figyelembe vétnének. Láttuk korábban, hogy szerzőink (különösen Wéber és Ripp) az SZDSZ és az MSZP 1992-től kezdődő együttműködésében egy *társadalmi* ellenideológia megfogalmazását látták. Szalai Erzsébet is úgy foglal állást, hogy az új politikai elit 1994-es hatalomra kerülése hatterében a társadalom *biztonságigénye* állott (35. o.). Még az SZDSZ '94-es választási programja is ellentmondásos volt: bár felvázolta a gazdasági rendszer átalakításának *radikális* programját, *metakommunikációjában* „a társadalom stabilitásigényét, megkapaszkodási vágyát igyekezett kielégíteni” (91. o.). „A választásokon győztes pártok megtanulták... a társadalom megszólításának, a társadalommal való kapcsolat megteremtésének művészetét. Nem találtak azonban megoldást a dilemmára” (92. o.). Arra a dilemmára, hogy milyen is legyen a társadalom

státusa a demokráciában. Eljutottak tehát a szlogenekig, de semmi kreativitást nem mutattak. A társadalom tényleges mélyfolyamatairól nem volt elképzelésük. „E szemlélettől – írja a szerző – tökéletesen idegenek voltak azok a kalkulációk, hogy hogyan fogja a folyamat (ti. a rendszerváltás – Cs. E.) a társadalom különböző rétegeit érinteni, hogy lehet széles rétegeket az átalakulásban érdekeltté tenni, egyáltalán milyen változást akar a társadalom, azon kívül, hogy parlamenti demokráciát akar” (26. o.).

Szalai tehát úgy látja, hogy mind a rendszerváltás egész folyamatából, mind az 1994 utáni koalíciós kormányzásból hiányzik a társadalom tényleges érdekeinek figyelembe vétele, annak ellenére, hogy retorikailag a mostani kormány „társadalmi” biztonságnevelő programmal nyerte meg a választásokat. Egyhelyütt azt a meghökkentő megállapítást teszi, hogy a mai kormányzópartok maguk járultak hozzá „a harmadik út gondolatának devalválódásához – melynek képviselője immár a MIÉP-re maradt” (92. o.). Ebből a megjegyzésből mint ha az tűnne ki, hogy Szalai életképesnek tart ma is egy harmadikutas politikát, bár hogy pontosan mit is ért ezen, azt nem fejt ki.

Azzal a megállapítással azonban, hogy az értelmiség elmulasztotta a gondolkodási alternatívák kimunkálását, egyetérthetünk. Valóban hiányoznak, a társadalom- és gazdaságpolitikára vonatkozó rivális elméletek, és ez roppant mód beszűkíti a választható alternatívák körét, illetve a viták szellemi horizontját. Ugyanakkor nem értek egyet azzal, hogy ezek a viták csak a szociálliberális oldalon *belülre* korlátozódnak (37. o.). Ha jól értem a szerző mondandóját, miszerint a technokratikus hatalom „elszabadulása súlyos veszély, a kreatív értelmiségi ellenteóriáknak a *legszélesebb* világnézeti alapokon kellene megfogalmazódnuk. Éppen az a mostani időszak kihívása, hogy Magyarországon *több egyenrangú elit* jöjjön létre és megtörjön egy hosszú történelmi trend, a technokratikus kényszercselekvés vagy a kényszerre való hivatkozások hosszú láncolata. De ez már egy más történet, amellyel szerzőink – érthetően – nem foglalkoznak.

Azzal kezdtek, hogy műfajilag meglehetősen különböző alkotásokról van szó, amelyeket mégis rokonít témaválasztásuk úttörő jellege. Befejezésül ennél többet is mondhatunk. Vizsgált könyveink – minden főntebb kritiká ellenére – körvonalazzák szakterületük kutatásának alapjait, viszonyítási pontjait. A pártrendszer vizsgálatakor a továbbiakban megkerülhetetlen lesz Fricz szintézise; az SZDSZ és a FIDESZ újabb elemzői Ripp és Wéber munkáira támaszkodhatnak majd; az élitek viselkedéslelektanának vizsgálói pedig Szalai Erzsébet munkásságától kell, hogy elinduljanak.

HIVATKOZÁSOK

- Belohradský, Václav 1994. Mi a liberális demokrácia? In: *A kapitalizmus és a polgári erény*. Kalligram Kiadó
- Enyedi Zsolt 1993. Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*, 4, 21-50.
- Fischer György 1994. Pártok és táborok. *Beszélő*, június 2.
- Gombár Csaba 1984. A társadalom szerkezete, a történelem, valamint a megértés nehézségei. In: *Egy állampolgár gondolatai*. Kossuth Kiadó
- Katz, Richard-Peter, Mair 1995. Changing Models of Party Organization and Party Democracy. *Party Politics*, 1, 5-28.
- Lepénies, Wolf 1995. A mentalitás történetétől a mentalitás politikájáig. *BUKSZ*, nyár
- Reddaway, Peter 1994. A tömegek szerepe az átalakulásban. *Európai Szemle*, 1.

A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája

1996. harmadik negyedév

BALOGH István

A modernség új értelmezései.

Bp.: MTA PTI 1996. (Politikatudományi műhelytanulmányok 2. sz.)

BIHARI Mihály

Magyar politika 1945–1995. (A magyar politikai rendszer történetének főbb szakaszai a második világháború után.)

Bp.: Korona K. 1996.

BOZÓKI András

Magyar panoptikum.

Bp.: Kávé K. 1996.

COING, Helmut

A jogfilozófia alapjai.

Bp.: Osiris 1996. (Osiris tankönyvek)

Emlékkülés Magyarország államformájáról szóló

1946. évi I. törvénycikk kihirdetésének 50. évfordulója alkalmából
1996. január 31.

Bp.: Igazságügyi Minisztérium Sajtótitkársága 1996.

FEJÉR Ádám

Röpirat a közélet megújulásáról.

Szeged: JATE 1996. (Szegedi Bölcsészfüzetek)